

100★

ÇEVRE YÖNETİMİ VE POLİTİKALARI

EDİTÖRLER

MURAT YAMAN
ÖZGÜR ÖNDER
HAYRİYE ŞENGÜN

PROF. DR. RUŞEN
KELEŞ'İN
SUNUŞUYLA

ÇEVRE YÖNETİMİ VE POLİTİKALARI

Editörler

Murat YAMAN

Özgür ÖNDER

Hayriye ŞENGÜN

E K İ N

Basım Yayın Dağıtım

2023

© 2023 Ekin Yayınevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 48743

ISBN: 978-625-6559-72-1

Sayfa Düzeni: Aslı AYRANCI

Kapak Tasarımı: Onur ÇAKAN

Baskı ve Cilt:

Stüdyo Star Ajans Ltd. Şti.

Alaaddinbey Mah. 634. Sk.

NİLTİM Ayaz Plaza No: 24

Tel. (0224) 249 33 20

Sertifika No: 48334

Baskı Tarihi: Ekim 2023

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.

Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA

Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37

Fax.: (0.224) 223 41 12

e-mail: info@ekinyayinevi.com

www.ekinkitap.com

İÇİNDEKİLER

A. ÇEVRE VE DÜŞÜNCE

ÇEVRE YÖNETİMİ VE POLİTİKASI	3
------------------------------------	---

Ruşen KELEŞ

MODERN ÇEVRE DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	25
--	----

Özgür ÖNDER

Erdem GÜÇ

ÇEVRE TEMELLİ KAMU POLİTİKASI OLUŞTURMADA ÇEVRE ETİĞİNİN ROLÜ: YAKLAŞIMLAR SORUNLAR VE ÇEVRE ETİĞİNİN GELECEĞİ.....	54
--	----

Şeniz ANBARLI BOZATAY

Sinem ŞAHNAGİL

EKOLOJİK HAREKETLER	77
---------------------------	----

Hasan YAYLI

Fatma Duygu ARSLAN

- ÜTOPYA DİSTOPYA SARKACINDA - ÇEVRE VE GELECEK	97
---	----

Murat TEK

Umut Seren YARIM ALTUNAY

B. ÇEVRE VE POLİTİKA

ÇEVRE HAKKI VE ÇEVRE HAKKININ GÜVENCELERİ.....	125
--	-----

Mithat Arman KARASU

ÇEVRESEL DEĞİŞİM, İKLİM KRİZİ VE GÖÇ	146
--	-----

Esra Banu SİPAHİ

Bahar ÖZSOY

SORUNLU SİYASET-SORUMLU SİYASET DİKOTOMİSİ: İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ VE ÇEVRE SORUNLARI BAĞLAMINDA BİR TARTIŞMA	170
---	-----

İsmail Cem KARADUT

ÇEVRE POLİTİKALARI VE UYGULAMA ARAÇLARI	191
---	-----

Muharrem GÜNEŞ

ÇEVRE VE EKONOMİ	208
------------------------	-----

Zekayi KAYA

ULUSLARARASI ÇEVRE POLİTİKALARI	224
<i>Refik YASLIKAYA</i>	
<i>Fatma Duygu ARSLAN</i>	

KÜRESELLEŞMENİN EKOLOJİK ETKİLERİ: DERİN EKOLOJİ İLE DÜŞÜNMEK	253
<i>Turgut BAYRAMOĞLU</i>	

C. ÇEVRE VE YÖNETİM

ÇEVRE MÜCADELESİNDE SİVİL TOPLUM TÜRKİYE'DE ÇEVRECİ KURULUŞLAR ..	273
<i>Murat YAMAN</i>	
<i>Erkan ÇAKIR</i>	

KÜRESEL ÇEVRE SORUNLARIYLA MÜCADELEDE ULUSLARARASI ÖRGÜTLER VE AĞLAR.....	288
<i>Abdullah UZUN</i>	

ÇEVRE VE AFET YÖNETİMİ	310
<i>Samed KURBAN</i>	

TÜRKİYE'DE ÇEVRE YÖNETİMİ	326
<i>Hayriye ŞENGÜN</i>	

BÜTÜNLEŞİK BİR İLİŞKİ OLARAK ÇEVRE VE SAĞLIK	361
<i>Eylem BEYAZIT</i>	

D. ÇEVRE VE GÜNCEL TARTIŞMALAR

GÖÇ OLGUSUNUN YENİ BOYUTLARI: KÜRESEL ISINMAYA DAYALI İKLİM GÖÇÜ	381
<i>Ayşen SATIR REYHAN</i>	
<i>Hakan REYHAN</i>	

SÜRDÜRÜLEBİLİR PLANLAMADA STRATEJİK ÇEVRESEL DEĞERLENDİRME	399
<i>Zeynep Aslı GÜREL</i>	
<i>Sevinç Bahar YENİGÜL</i>	

DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ	417
<i>Gülşen YAYLI</i>	
<i>Yasin Can GÖNÜLTAŞ</i>	

GÜNCEL ÇEVRE SORUNLARI	440
<i>Laçın AKYIL</i>	

TOPLUMSAL CİNSİYET VE ÇEVRE	461
<i>Ezgi KOVANCI</i>	

Künye Bilgisi:

APA 6th edition

Yaslıkaya, R., & Arslan, F. D. (2023). Uluslararası Çevre Politikaları. İçinde Çevre Yönetimi ve Politikaları (ss. 224-252). Bursa: Ekin Yayınevi.

APA 7th edition

Yaslıkaya, R., & Arslan, F. D. (2023). Uluslararası Çevre Politikaları. İçinde Çevre Yönetimi ve Politikaları (ss. 224-252). Ekin Yayınevi.

Klasik Dipnot Kaynakçası

YASLIKAYA Refik, Fatma Duygu ARSLAN, “Uluslararası Çevre Politikaları”, Çevre Yönetimi ve Politikaları, Bursa: Ekin Yayınevi, 2023, ss. 224-52.

Uluslararası Çevre Politikaları

Refik YASLIKAYA*

Fatma Duygu ARSLAN**

Giriş

İnsanoğlunun, yerkürenin kendi tarihi düşünüldüğünde çok da uzun sayılmayacak dünya üzerindeki hikayesi, bugün kaynakları tüketme ve ekosistemin sınırlarını zorlama noktasına gelmiştir. Üstelik bu sonuca kısa hikâyenin çok daha kısa bir zaman diliminde ulaşılmış durumdadır. Sorunları fark etmeye ancak 20. yüzyılın ortasında başlayan insanlık, bugün artık bir yol ayrımının başında durmaktadır. İklim değişikliği başta olmak üzere nüfus artışı, hava, toprak ve sudaki kirlenme, erozyon, orman kayıpları, bitki ve hayvan türlerinin yok olması, çarpık ve plansız kentleşme, sürekli artan atıklar gibi pek çok çevre sorunu, 21. yüzyılın başında insanlığın varlığını tehdit eder boyuta gelmiştir.

Çevre sorunlarına uzun süre yerel, bölgesel ya da ulusal sorun gözüyle bakılmış ve buna uygun çözüm yolları üretilmiştir. Ancak zamanla bu sorunların ulusal sınırları aşan boyutları fark edilmiş ve çözümün küresel boyutta olması gerektiği düşüncesi yerleşmiştir. Bu amaçla başta Birleşmiş Milletler olmak üzere pek çok uluslararası örgüt, çevre sorunlarını çalışma programlarına almış ve bu sorunlara yönelik çözüm politikalarına odaklanmıştır. Kitabın bu bölümünde sözü edilen çözüm politikaları incelenmeye çalışılmıştır.

Uluslararası toplumun yarım yüzyılı aşkın bir zamandır çevre sorunlarına yönelik çabaları ve geliştirilen politikalar incelenirken iki yol izlenebilir. Bunlardan ilki ve yaygın olanı uluslararası toplantı, konferans, anlaşma ve sözleşmelerin tarihsel bir gelişim çizgisi üzerinde incelenmesidir. Ancak bu yaklaşım biçimi, özellikle devamlılığı olan, tekrarlayan ya da geliştirilen uluslararası politikaların izini sürmeyi zorlaştırmaktadır. Örneğin, Habitat konferansları esas olarak nüfus ve yerleşme konusuna odaklanmakta ve her 20 yılda bir yapılmaktadır. Habitatların ilki

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, refik@kku.edu.tr, 0000-0002-4419-2388

** Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, fd Duygu40@yahoo.com, 0000-0003-1685-1398

olan 1976 tarihli toplantı ile 1996 yılındaki toplantılar arasında, çok sayıda başka temaya yönelik etkinlik gerçekleştirilmiştir. Kronolojik bir sırayla uluslararası politikalara yönelik çabalara odaklanmak, sürekli bir gel git yapılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, bölüm içerisinde uluslararası çevre politikaları oluşturmaya yönelik çaba, temelde üç ana başlık altında toplanarak incelenecektir. Bunlardan ilki, genel ve kapsamlı politikalar diyebileceğimiz sürdürülebilir kalkınmadan denizlerin korunmasına, su sorunundan erozyona kadar geniş bir alana yayılmış konulara odaklanan çabalar olacaktır. İkinci olarak 1992 Rio Doruğu ile başlayan ve temelde iklim değişikliği konusuna odaklanmış uluslararası politikalara, tek başlık altında derli toplu olarak bakılacaktır. Habitat toplantıları ise üçüncü başlığı oluşturacaktır.

Tüm bu başlıklar Birleşmiş Milletler öncülüğünde/ev sahipliğinde yapılan toplantılar üzerinden incelenecektir. Ancak uluslararası çevre politikaları üzerine konuşurken pek çok uluslararası toplantı, zirve ya da konferansı incelemek, pek çok uluslararası anlaşma, sözleşme yanında bildiri ve raporlara odaklanmak gerekmektedir. Bu toplantı ve toplantı çıktılarının tamamı, başlı başına bir kitabın boyutunu bile aşabilecek genişliktedir. O yüzden bu bölüm, uluslararası politikanın önemli kilometre taşları olarak kabul edilen toplantı ve çıktılarla kendini sınırlayacaktır.

Uluslararası çevre politikaları geliştiren bir başka örgüt ise Avrupa Birliği'dir. Birleşmiş Milletlerle karşılaştırıldığında yalnızca üye ülkeler çapında bile olsa Birlik tarafından geliştirilmiş politikalar, uluslararası çevre politikaları açısından ayrıca incelenmeye değerdir. Bu nedenle bölümün son kısmı Avrupa Birliği çevre politikalarına ayrılmıştır.

1. Çevre Sorunlarına Geniş Kapsamlı Yaklaşım

Çevre sorunlarına yönelik uluslararası toplumun ilgisi, çoğu yaşam kalitesiyle ilgili çeşitli çevre sorunlarına ilişkin artan toplumsal kaygıların bir sonucu olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra, daha net bir tarih vermek gerekirse 1970'li yıllardan sonra gelişmeye başladı. Bu gelişmenin arka planında esas olarak nüfustaki hızlı artış ile bu artışın ortaya çıkardığı çevresel sorunlar yatmaktaydı. Ancak sorunları gözle görülür hale getiren bazı somut olayların da bu ilginin artışında doğrudan katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Bu olaylar arasında ilk etapta sayılabilecek olanlar şunlardır:

- 1952 yılında İngiltere'nin başkenti Londra'da yoğun kömür kullanımından kaynaklı oluşan hava kirliliği nedeniyle 12 binden fazla kişinin ölmesi. Sis şeklinde kendini gösteren kirlilik, yoğun ve sarı görüntüsü nedeniyle be-

zelye çorbasına benzetildiği için olay "pea-soup disaster" ya da büyük duman/sis "big smoke" olarak da adlandırılmaktadır.

- ABD'de Ohio eyaletindeki Cuyahoga Nehrinin taşıdığı endüstriyel atık kirliliğinden dolayı suyun alev alması ve günlerce yanmaya devam etmesi.
- Japonya'da Minamata şehrinde sanayi atıklarının neden olduğu cıva zehirlenmesi sonucu 2 bine yakın kişinin ölmesi. Benzer şekilde yine Japonya'da su kaynaklarına karışan endüstriyel atıkların neden olduğu kurşun zehirlenmesi nedeniyle ortaya çıkan Itai-Itai Hastalığı pek çok kişiyi hasta etti.
- 1967 yılında İngiltere'nin Cornwall kıyısı açıklarında bir tankerin karaya oturması ve 120 bin ton ham petrolün denize salınması sonucu ortaya çıkan çevresel felakette (Torrey Kanyonu petrol sızıntısı diye bilinmektedir) deniz ekosisteminin (deniz kuşları, balık ve diğer deniz yaşamı başta olmak üzere) ciddi zarar görmesi. Sızıntıdan çıkan dumanlar bölge halkının sağlığını olumsuz etkilemek yanında kıyı şeridinin de kullanılamaz hale gelmesine neden olmuştur. Petrol sızıntısı Kaliforniya Santa Barbara'da 1969 yılında, Alaska'da Exxon Valdez'de 1970 yılında benzer sorunlara yol açmıştır.

Bu felaketler yanında 1962 yılında Rachel Carson tarafından yazılan Sessiz Bahar adlı kitapta DDT'nin yaban hayatı ve ekosistemler üzerindeki zararlı etkilerinin ortaya konulması, kamuoyunun bilinçlenmesinde önemli rol oynamıştır. ABD kongresi iki oturumda Carson'un araştırmalarını ve fikirlerini tartışmıştır. Kitap 1970 sonrası hız kazanan çevre hareketlerine ilham veren önemli çalışmalar arasında bugün bile ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Tüm bu gelişmeler, çevrenin insanlığın ortak mirası ve geleceği olduğu anlayışının kavranmasına da yol açmıştır. Bu anlayışa paralel, çevrenin korunması ve sürdürülebilir bir geleceğin sağlanmasının, ulusal sınırların ötesinde iş birliği gerektiren küresel bir sorun olduğu gerçeği de hem zihinlere hem uluslararası politikaya yerleşmiştir. Bu gerçeği ilk fark eden ve eyleme geçen kurum Birleşmiş Milletler olmuştur. Birleşmiş Milletler, üye devletleri yanında uzmanları, sivil toplum kuruluşlarını ve diğer paydaşları çevre konusunda ortak bir vizyonda buluşturmak ve bu vizyonları eylem planlarına dönüştürmek için yarım yüzyılı aşan bir süredir çalışmaktadır. Bu çalışmalar, başlangıçta tüm çevresel sorunların bir sepete toplandığı ortak platformlar yoluyla yürütülmüştür. 1990'lı yıllardan itibaren bu platformların ana teması sürdürülebilir kalkınma olmuştur. Ancak zaman içinde iklim değişikliği, nüfus ve yerleşim sorunları ayrı platformların özel gündemlerini oluşturmaya başlamıştır. Özel gündemli ayrı platformlar kendi kulvarlarında politika geliştirmeye devam ederken, BM genel toplantılarını da sürdürmektedir. Bu bölümde sözü edilen ayırım temelinde ilk olarak tüm çevre sorunlarının ortak bir plat-

formda değerlendirildiği toplantılar incelenecektir. Ardından iklim değişikliği ile nüfus ve yerleşim sorunlarına odaklanan çabalar ayrı başlıkları oluşturacaktır.

1.1. Stockholm Konferansı

Çevre sorunlarına uluslararası çözümlerin ilk adımı 1972¹ yılında (5-16 Haziran) İsveç'in başkenti Stockholm'de düzenlenen bir konferansla atılmıştır. Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen konferans "İnsan Çevresi" başlığını taşımaktaydı. Adında "çevre" sözcüğü geçen ilk BM toplantısı olma özelliğine sahip (Chasek, 2023) konferansa aralarında Türkiye'nin de olduğu 113 ülke² katılmış ve toplantılarda insan ve çevre sağlığı, ekosistemler, kirlilik, yoksulluk ve ekonomik kalkınma gibi pek çok konu tartışılmıştır. Konferansın mottosu (slogan) "Tek bir dünyamız var" şeklinde belirlenmiştir. Bu tür uluslararası toplantıların en azından bazıları için motto belirleme geleneği de Stockholm Konferansı ile başlamıştır.

Konferansın, çevre konusuna uluslararası toplumun ilk kapsamlı ilgisini göstermek yanında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri, dünya çapında refahı sağlamak amacıyla bir araya getirmesi de dikkate değer özellikleri arasındadır. Konferans sonunda yayımlanan, 26 ilkeyi içeren Stockholm Deklarasyonu (BM İnsan Çevresi Bildirgesi) o tarihten günümüze kadar tüm dünyada çevre söylemlerini, hukuki düzenlemeleri ve siyasi hedefleri de belirleyen bir belge olmuştur. Çevre sorunlarını uluslararası kaygıların ön sıralarına yerleştiren deklarasyon, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik büyüme, hava, su ve okyanus kirliliği gibi konularda bir diyalogun başlangıcını oluşturmuştur. Yine konferansta "İnsan Çevresine İlişkin Eylem Planı" başlığını taşıyan bir yol haritası da kabul edilmiştir. Küresel çevresel değerlendirme programı, çevre yönetim faaliyetleri ve ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülen değerlendirme ve yönetim faaliyetlerini desteklemeye yönelik ulusal önlemler olmak üzere üç ana kategoride hazırlanan eylem planı 109 öneriye bölünmüştür (U.N., 1972).

Konferansın en önemli çıktısı olan bu belgeler yanında, Birleşmiş Milletler bünyesinde, doğrudan çevre konularıyla ilgilenmek ve politika geliştirmek üzere kısa adı UNEP olan Birleşmiş Milletler Çevre Programının kurulması da ikinci önemli sonucu olarak kabul edilmektedir.

Konferansın uluslararası çevresel politikalar bağlamında en önemli sonucu şüphesiz ki bu sorunların yerel ya da bölgesel değil küresel bir öneme sahip ve

¹ Konferans için ilk girişimler aslında 1968 yılında başlatılmıştır. Öncü girişim İsveç'ten gelmiş; öneri ABD ve pek çok Avrupa ülkesi tarafından da desteklenmiştir. Sovyetler Birliği de öneriyi sıcak karşılamıştır. Böyle bir toplantının yapılmasına gerek duymayan iki ülke Fransa ve Birleşik Krallık olmuştur.

² 1972 yılında Birleşmiş Milletler üyesi 132 ülke bulunmaktadır. 113 katılımcı bu anlamda oldukça yüksek bir katılım oranına işaret etmektedir.

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

1.5. Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi (2002 Johannesburg)

1992 yılındaki Rio zirvesinin üzerinden geçen 10. yılda Birleşmiş Milletler bu kez Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'ni düzenlemiştir. 26 Ağustos-4 Eylül tarihlerindeki zirvenin mottosu "İlerlemek İçin Bir Fırsat" olarak ifade edilmiştir. Zirvede Stockholm Konferansı üzerinden geçen 30 ve Rio Konferansı üzerinden geçen 10 yılın bir muhasebesi yanında, o güne kadar kabul edilen taahhütlerin ve eylem planlarının bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Zirve sonunda çevreyi dışlamayan bir kalkınmanın sağlanması için alınacak önlemler ve yapılacak faaliyetleri içeren bir Siyasi Bildirge ile Uygulama Planı kabul edilmiştir.

Bildirge, sürdürülebilir gelişmenin önündeki engellerin kaldırılmasına odaklanmıştır. Bu engeller ise "kronik açlık, kötü beslenme, toprak işgali, silahlı çatışmalar, uyuşturucu ticareti, örgütlü suç, doğal afetler, yasadışı silah satışı, adam kaçırmaya, terörizm, hoşgörüsüzlük, ırk, din ve dil kışkırtmaları, yabancı düşmanlığı, bulaşıcı ve salgın hastalıklar, sıtma, AIDS, verem olarak sıralanmaktadır" (Keleş vd., 2011: 461).

Uygulama planında, su, enerji, tarım, biyolojik çeşitlilik ve sağlık gibi pek çok alanda yapılması gerekenlere ilişkin bir yol haritası belirlenmiştir. Örneğin: su konusunda kamu ve özel sektör arasındaki ortaklıkların teşvik edilmesi; enerji konusunda enerji arzının çeşitlendirilmesi (yenilenebilir enerji kaynaklarının küresel enerji arzına eklenmesi); tarım alanında pazara erişim ve ihracat sübvansiyonlarının azaltılması; biyoçeşitlilik konusunda genetik kaynakların kullanımından kaynaklanan faydaların adil ve eşitlikçi bir şekilde paylaşılmasını sağlayacak uluslararası bir rejimin kurulması çağrısında bulunulmuştur. Sağlık başlığı altında ise HIV, AIDS gibi hastalıklarla mücadelede verilen taahhütler yeniden teyit edilmiştir. Uygulama planı içinde yoksulluğun ortadan kaldırılması için küresel bir dayanışma fonunun oluşturulması ve yaşanabilir üretim ve tüketim kalıplarına geçişi hızlandırmayı amaçlayan bölgesel ve ulusal girişimleri destekleyecek on yıllık programların başlatılması gibi hükümler de yer almıştır (U.N., 2002).

1.6. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (2012 Rio)

1992 yılındaki Dünya Zirvesinden 20 yıl sonra Birleşmiş Milletler tarafından bir sürdürülebilir kalkınma konferansı (Rio +20) daha düzenlendi. 20-22 Haziran 2012 tarihlerindeki toplantılara 20 yıl önce olduğu gibi yine Brezilya'nın Rio de Janeiro kenti ev sahipliği yaptı.

Zirvede, sürdürülebilir kalkınma konusundaki politik kararlılığı yeniden vurgulamak yanında, bugüne kadar gerçekleştirilen toplantılar sonrası yaşanan gelişmelerin de bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın kurumsal çerçevesi ve finansman yöntemi olarak yeşil ekonomi tartışmaya açılmıştır. Yeşil ekonomi zirvede, çevresel sürdürülebilirlik ile toplumsal kalkınmayı birleştirmeyi amaçlayan bir ekonomi yaklaşımı olarak tanımlanmıştır.

Zirve sonunda üye ülkelerce imzalanan "İstediğimiz Gelecek" (The Future We Want), yeşil ekonomiye geçişle alakalı olarak ülkelere yol gösterecek şekilde kamu ve özel sektör için gerçekçi ve uygulanabilir öneriler içermekteydi. Bu önerilerin başında ise ülkeler yeşil ekonomi modeline geçtikten sonra bir fon oluşturulması ve bu fondan "kalkınmakta olan ülkelere çevresel varlıklarını koruyabilmeleri için mali destek sağlanması" (Budak, 2018: 133) yer alıyordu. Ayrıca yine bu belgede etkili bir küresel çevre yönetimi için yeni bir kurumsal yapılanma önerisi de bulunmaktaydı. Öneri bir karar alma organı olarak Birleşmiş Milletler Çevre Asamblesi'nin (UNEA) oluşturulması şeklinde hayata geçirildi. Asamble ilk toplantısını 23-27 Haziran 2014 tarihleri arasında Nairobi'deki UNEP merkezinde yapmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023a; U.N., 2012).

Konferansta ayrıca üye devletler tarafından 2000 yılında kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedeflerini temel alan, 2015-2030 yılları arasını kapsayacak bir dizi sürdürülebilir kalkınma amacı belirlemeye yönelik bir süreç de başlatılmıştır. Bu amaçla bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışma grubunca oluşturulan 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı 2015 yılı toplantısında tüm dünyaya duyurulmuştur.⁴

2. İklim Değişikliğine Yönelik Uluslararası Politikalar

Bugün dünyanın karşı karşıya olduğu pek çok çevresel sorun bulunmaktadır. Ancak iklim değişikliği, bu sorunlar içinde sınırları aşan etkileri ve ortaya çıkaracağı sonuçların çapıyla en büyük küresel sınavımız olarak kabul edilmektedir.

İklim değişikliği Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinde şu şekilde tanımlanmaktadır: "Karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliklerine ek olarak doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan faaliyetler sonucunda iklimde oluşan değişiklik". Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli 2018 verisine göre küresel ısınma bugün itibarıyla zaten +1°C'ye ulaşmış durumdadır. 2040 yılına kadar rakamın +1.5°C'ye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yarım derecelik artışın gerçekleşmesi halinde bile buzulların hızla erimesine bağlı olarak deniz seviyelerinin yükselmesi, ekilebilir alanların önemli kısmının sular altında kalması nedeniyle yiyecek stoklarının önemli oranda

⁴ Yukarıda bu amaçlara ilişkin bir değerlendirme yapılmıştı.

azalması ve insanların büyük gruplar halinde göç etmek zorunda kalması (iklim mültecileri) beklenmektedir (IPCC, 2018).

İklim değişikliği dünya çevresel ortamında pek çok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Sıcaklık artışları, mevsim düzensizlikleri, kuraklık, orman yangınları, çölleşme, su kaynaklarının azalması, deniz seviyelerindeki yükselme, biyolojik çeşitlilikte kayıplar ve ekonomik zararlar bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Bu olumsuzluklar başta insan sağlığı olmak üzere su kaynaklarını, gıda güvenliğini, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınmayı tehdit etmektedir. İklim değişikliği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan küresel ısınmanın yavaşlatılamaması halinde “dünya birçok canlı türü için artık yaşanılmaz bir yer haline gelecektir” (Sadioğlu & Ağıralan, 2020: 363).

İklim değişikliğine yönelik politikalar bu olumsuz etkilerin azaltılmasına, hatta önlenmesine yardımcı olabilir. Bunun yanında bu politikalarla enerji verimliliğinin artırılması, tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması, çevre dostu ulaşım sistemlerinin geliştirilebilmesi, tüm bu sektörlerde maliyetlerin düşürülebilmesi de mümkün hale gelecektir. Başka bir deyişle iklim değişikliğine yönelik politikalar, sürdürülebilir bir geleceğin inşasının en önemli basamaklarından biridir.

İklim değişikliğine yönelik politikalar, azaltım ve uyum politikaları olarak iki ana başlık altında değerlendirilebilir. Azaltım politikaları sera gazı emisyonlarının kaynağında azaltılması, yutak alanlarının genişletilmesi ya da atmosferden uzaklaştırılmasıdır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının zenginleştirilmesi, tüm üretici sektörlerde çevre ve iklim dostu teknolojilerin kullanılması, orman tahribatlarının önlenerek yeni ağaçlandırma projeleri geliştirilmesi, şehirlerin iklim değişikliğiyle başa çıkabilmek için geliştirecekleri yeşil altyapı projeleri, emisyon ticareti bu politikalar arasında ilk akla gelenlerdir. Uyum politikaları ise iklim değişikliğinin sonuçlarına yöneliktir. İklim değişikliğinin olası etkilerinin önceden belirlenmesi, etkilenecek sektörlerle yönelik risk analizlerinin yapılması, eylem planlarının hazırlanması, izlenmesi ve değerlendirilmesi gibi faaliyetlerdir.

İklim değişikliğine yönelik politikaların esas olarak 1992 yılında Rio’da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı sonrasında geliştirilmiş olduğu bir gerçek olmakla birlikte 1992 öncesinde uluslararası toplumun bu sorunu fark etmediği söylenemez. 1972 yılındaki Stockholm Konferansı ve sonrasında bugün iklim değişikliği başlığı altında konuştuğumuz sorun, ozon tabakasındaki inceltme olarak tanımlanmıştı. Sera gazlarının (başta kloroflorokarbonlar/CFCs olmak üzere, karbondioksit, ozon, metan vb.) atmosferdeki artışının dünya sıcaklığını arttırdığının fark edilmesiyle birlikte önce 1977 yılında UNEP bünyesinde bir “Ozon Tabakası Koordinasyon Komitesi” kurulmuştur. 1985 yılında yine UNEP öncülüğünde “Ozon Tabakasını Koruma Hakkında Viyana Sözleşmesi”, 1987 yılında ise “Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü” imza-

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

tedir. 2020 yılına kadar bu amaçla sanayileşmiş ülkeler tarafından 100 milyar dolarlık bir finansman sağlanması hedeflenmiştir.

Anlaşmanın uygulamasına yönelik teknik detaylar Aralık 2018'de Polonya'nın Katowice kentinde düzenlenen BM İklim Değişikliği Konferansında (COP24), "Paris Kural Kitabı" olarak adlandırılan belgede kararlaştırılmış ve Glasgow, İskoçya'daki COP26'da Kasım 2021'de sonuçlandırılmıştır (U.N., 2015b).

3. Habitat Konferansları

Habitat konferansları da yine Birleşmiş Milletlerin öncülüğünde yapılmaktadır. "Çevre sorunlarıyla nüfus ve yerleşme sorunları arasındaki bağların kurulmasına yardımcı olan" (Keleş vd., 2011: 41) konferansların ilki, 1976 yılında yapılmıştır. Ardından, 20 yıllık periyotlarla 1996 ve 2016 yıllarında iki toplantı daha yapılmıştır.

3.1. Habitat I (1976 Vancouver)

1976 yılında, (31 Mayıs-11 Haziran) Kanada'nın Vancouver kentinde toplanmış olan İnsan Yerleşimleri (Habitat I) Konferansı, hükümetlerin, özellikle gelişmekte olan dünyada sürdürülebilir insan yerleşimlerine olan ihtiyacı ve hızlı kentleşmenin sonuçlarını anlamaya başlamasıyla birlikte düzenledi. O tarihe kadar hızlı kentleşme ve ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar uluslararası toplumun çok az dikkatini çekmişti. Ancak dünya, tarihteki en hızlı ve en büyük göç dalgalarını yaşamaya başlamıştı. Birleşmiş Milletler üyesi devletler, gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda insanın kabul edilemez yaşam koşullarına sahip olduğunu ve çözüm bulmak için olumlu ve somut adımlar atılmadığı sürece bu koşulların muhtemelen daha da kötüleşeceğini fark etti. Yaşam koşullarında eşitsizlikler yanında sosyal ayrımcılık, ırk ayrımcılığı, işsizlik, eğitimsizlik, hastalık ve yoksulluk, sosyal ilişkilerde ve geleneksel kültürel değerlerde yozlaşma ve yaşamı destekleyen hava, su ve toprak kaynaklarında giderek artan bozulma vardı (Biswas, 1978: 269-274; U.N., 1976). Konferansın toplandığı 1976 yılında dünya nüfusu 4 milyardır. Bunun en az çte ikisinin az gelişmiş ülkelerde yaşadığı; 2 milyara yakın insanın makul geçim seviyelerinin altında yaşadığı tahminleri yapılmaktadır. Çok uzak olmayan bir gelecekte ise bu sayının 2 milyar daha artması beklenmektedir (Bull, 1976: 36).

Konferansın çıktıları "İnsan Yerleşimlerine ilişkin Vancouver Bildirgesi" ve "Vancouver Eylem Planı"dır. Vancouver Bildirgesi, "insan yerleşimleri politikalarının, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, ideoloji, millî ve sosyal aidiyet veya herhangi bir diğer ayırım gözetmemesi; özgürlük, insan onuru ve sosyal adalete saygı göstermesi; gıda, barınma, temiz su, istihdam, sağlık, eğitim, mesleki eğitim, sosyal güvence başta olmak üzere, toplumların temel ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

3.3. Habitat III (2016 Quito)

Habitat konferanslarının sonuncusu “BM Konut ve Sürdürülebilir Kentsel Gelişim Konferansı: Habitat III” ismiyle 17-20 Ekim 2016’da Ekvador’un başkenti Quito’da düzenlenmiştir. Habitat toplantıları tarihinde en fazla katılımcıya sahip (Yaylı & Gönültaş, 2018: 881) konferansta, kentlerin sürdürülebilirliği için yeni bir vizyon ortaya konmuştur. Yeni vizyonla, kentlerin insan odaklı, kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve çevreye duyarlı olması hedeflenmiştir. Konferansta ayrıca, kentlerin iklim değişikliği ile mücadelede önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Konferans sonucunda, “Yeni Kentsel Gündem” ve “Herkes için Şehirler ve İnsan Yerleşimlerine ilişkin Quito Bildirgesi” kabul edilmiştir.

Yeni Kentsel Gündem daha iyi ve daha sürdürülebilir bir gelecek için ortak bir vizyonu temsil etmektedir. İyi planlanmış ve iyi yönetilen kentleşmenin hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda güçlü bir araç olabileceği inancına dayanmaktadır.

Bildirgede ise şehirleri ve insan yerleşimlerini planlama, finanse etme, geliştirme, yönetme şeklinin yeniden ele alınması; sürdürülebilir kentsel kalkınma için kapsayıcı ve etkili kentsel politikaların ve mevzuatın tanımlanmasında ve uygulanmasında ulusal hükümetlerin öncü rolünün ve sivil toplum ve diğer ilgili paydaşların yanı sıra ulus-altı birimler ve yerel yönetimlerin eşit derecede önemli katkılarının tanınması; kentsel ve bölgesel kalkınmaya yönelik sürdürülebilir, insan merkezli, yaşa ve cinsiyete duyarlı entegre yaklaşımların benimsenmesi gibi taahhütler yer almaktadır (U.N., 2016).

Habitat III, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin kabul edilmesinden sonra düzenlenen Birleşmiş Milletlerin ilk küresel zirvesiydi. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği hedeflerine ulaşmaya yardımcı olmak amacıyla şehirlerin, kasabaların ve köylerin nasıl planlanması ve yönetilmesi gerektiğine ilişkin pek çok önemli konuyu tartışmak için önemli bir platform olmuştur (U.N., 2016).

4. Avrupa Birliği Çevre Politikaları

Avrupa Topluluğunun kurucu antlaşmalarında çevreye ilişkin madde bulunmamasına rağmen, Avrupa Topluluğu ülkeleri, çevrenin korunması hususunda ortak yaklaşımlar benimsemeleri gerektiğini kabul etmiştir (Keleş vd., 2015: 341). Bu kabul, topluluk tarafından bazı nedenlere dayandırılmaktadır. Bu nedenlerden ilki üye devletlerin farklılaşan çevre politikalarının, malların üretim maliyetlerini etkilemesiyle birliğin serbest rekabet ilkesinin zarar görmesidir. Bir diğer neden, doğal yaşam koşullarının topluluk üyesi devletlerin yaşam standartlarını ve yaşam kalitesini yükseltme noktasındaki doğrudan etkisidir. İstenmeyen bir olgu olan

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Bu sayfa önizleme görüntüsünden çıkarılmıştır

Sonuç

Uluslararası çevre politikaları tarihinin yarım yüzyılı aşan bir tarihsel arka planı bulunmaktadır. Sözü edilen tarih içinde pek çok uluslararası toplantı, konferans ya da zirve düzenlenmiş ve yine pek çok uluslararası çıktı üretilmiştir. Kimi zaman çevrenin korunması anlamında niyetleri göstermekten ileri gitmeyen çıktılar yanında, bağlayıcı yükümlülükler içeren çıktılar da bulunmaktadır.

Ancak 21. yüzyılın neredeyse ilk çeyreği bitmek üzereyken küresel çevre sorunlarının her geçen gün azalmak bir yana arttığı da bir gerçektir. Bu durum uluslararası toplumun ilgisinin, küçümsenemeyecek tarihsel sürece rağmen somut önlemler üretmede başarılı olamadığı anlamına gelmektedir. Başarısızlık nedenleri üzerine pek çok faktörden söz edilebilir. Bunların başında tüm belirtilerine rağmen iklim değişikliği başta olmak üzere çevre sorunlarının henüz kitlesel yıkımlara sebep olmaması gelmektedir. Açlık sorunuyla daha fazla üretim yaparak ya da ürünlerin genetiğini değiştirerek, ormansızlaşma ile daha fazla ağaç dikerek, biyolojik çeşitlilik kaybı için türleri korumaya yönelik yasaklar getirerek çözüm bulunabileceği düşüncesi hala ortadan kalkmamıştır. Milyarlarca insan henüz iklim mültecisi konumuna gelmediği için de küresel ısınmanın etkileri konusunda hala radikal tedbirler alınmamaktadır.

Şüphesiz ki tüm dünyanın bu ikircikli yaklaşımının arkasında yatan en önemli neden kalkınma ile çevre dikotomisi (ikiliği)dir. Sürdürülebilir çevre politikaları için kalkınma amaçlarından fedakârlık yapmayı bugün hiçbir devlet istemektedir. Bu durum gelişmiş ülkeler yanında az gelişmiş ülkeler için daha can yakıcı politikalar anlamına gelmektedir. Çünkü kalkınma olmadan gelişmiş ülkeler ligine çıkabilmek mümkün gözükmemektedir.

Çevrenin korunmasına yönelik geliştirilmeye çalışılan uluslararası politikaların en büyük açmazı da sözü edilen bu dikotomidir. Bu açmaz, yarım yüzyılı aşan tarihsel birikimin çözmeye çalıştığı en önemli sorun olarak bugün de karşımızda durmaya devam etmektedir. İlk olarak, 1972 yılında Stockholm konferansında, gelişmiş ve az gelişmiş ülke temsilcileri arasındaki tartışmalarla başlayan, çevreyi kirletme sorumluluğunun kimde olduğu/olacağı ve az gelişmiş ülkelerin çevreyi koruyarak kalkınmalarını nasıl sürdürebilecekleri sorunu, bugün de hala tartışılmaya devam etmektedir. Yükün paylaştırılması ortak parantezine alınabilecek bu tartışmalarda kuzey-güney, gelişmiş-az gelişmiş⁸ gibi genel geçer tanımlamalar yanında ülkelerin ayrı listelere alındığı yaklaşımlar da benimsenmiştir. 2015 yılında Paris Anlaşmasıyla ayrı listelerden vazgeçilerek çevreyi koruma ve sürdürülebi-

⁸ Az gelişmiş ifadesi itici olduğu için önce “gelişmekte olan” tanımlaması üretilmiştir. Ardından bu da itici bulunduğu için son yıllarda yükselen piyasalar “emerging markets” tanımlaması da kullanılmaya başlanmıştır.

lir kalkınma sorumluluğunun tüm ülkelere yüklendiği, ancak yükün gereği olan sorumlulukların birbirinden ayrı tanımlandığı (ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar) yeni bir yol haritası çizilmiştir. Anlaşmanın üzerinden geçen 8 yıllık sürede izlenen politikalar yine, yeniden başarısız bir dönemin taşlarının döşendiğini gösteren işaretlerle doludur.

Her geçen gün gezegenin geleceğinin pek de parlak olmadığına ilişkin işaretler artmaktadır. Tam da bu noktada durmamız gereken yer ya da düşünme biçimimiz önem kazanmaktadır. Bugüne kadar bu noktayı en güzel betimleyen kent ve çevre bilimleri ana bilim dalının duayen hocası Prof. Dr. Ruşen Keleş olmuştur. Onun cümleleriyle söyleyecek olursak (Keleş vd., 2011: 31-32): Ekolojik sorunlar açısından geldiğimiz nokta;

“Ne yapılırsa yapılsın çözümü olmayan bir insanlık durumuyla yüzleşme içeren yazgıcı (kaderci) bir kötümserlik üretimi olarak anlaşılmamalıdır. Buna karşılık, yürürlükteki politikalara ve önlemlere abartılı güven besleyen Pollyannacı bir iyimserliğe savrularak da pek bir yol alınamadığı gerçeği görülmelidir. Belki de, ekolojik sorunları tüm yönleriyle, nedenleriyle, tarihsel belirlenimleriyle ve tüm gerçekliğiyle ortaya koyan bir bilimsel kötümserlik ile gerçek çözümün yaşama geçirilmesi için gereken umudu ve örgütlü çabayı kararlılıkla sergileyen bir siyasal iyimserliğe aynı anda gereksinme duymaktayız”

Kaynakça

- Alada, A., Gürpınar, E., & Budak, S. (1993). Rio Konferansı Üzerine Düşünceler. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (3-4-5), 93-108.
- Arat, G., & Türkeş, M. (2002). Vizyon 2023: Bilim ve Teknoloji Stratejileri Teknoloji Öngörü Projesi- Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli- Uluslararası Sözleşmeler Ön Rapor. TÜBİTAK.
- Budak, S. (2018). *Çevre Politikası ve Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Bull, M. (1976). Habitat—Home Comments on U.N. (or United Nations) Habitat Forum on Human Settlements, Vancouver, 1976. *Australian Social Work*, 29(4), 33-39. <https://doi.org/10.1080/03124077608549489>
- Chasek, P. (2023). *Stockholm and the Birth of Environmental Diplomacy*. International Institute for Sustainable Development (IISD). https://www.iisd.org/sites/default/files/2020-09/still-one-earth-stockholm-diplomacy_0.pdf (Erişim Tarihi: 01.09.2023)
- Drexhage, J. R., & Murphy, D. G. (2010). *Sustainable development: From Brundtland to Rio 2012*. Program adı: High Level Panel on Global Sustainability. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:157381054> (Erişim Tarihi 02.03.2022)
- Duru, B. (2007). Avrupa Birliği Çevre Politikası. İçinde Ç. Erhan & D. Senemoğlu (Ed.), *Avrupa Birliği Politikaları* (ss. 169-188). İmaj Yayınevi.
- Egeli, G. (1996). *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Politikaları*. Türkiye Çevre Vakfı Yayınları.
- European Commission. (2022). *Environment action programme to 2030*. https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- European Environment Agency. (2023). *Maps and graphs*. https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/figures/?id=3818#c0=15&c5=&c15=all&b_start=0&c8=kyoto (Erişim Tarihi: 13.04.2023)
- European Union. (2016). *Consolidated Version of The Treaty on The Functioning of The European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016E/TXT> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- European Union. (1994). *Who we are*. <https://www.eea.europa.eu/en/about/who-we-are> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- IPCC. (2018). *Global Warming of 1.5 oC* —. Intergovernmental Panel on Climate Change. <https://www.ipcc.ch/sr15/download/> (Erişim Tarihi: 21.10.2022)
- Keleş, R. (2013). *100 Soruda Çevre: Çevre Sorunları ve Çevre Politikası*. İzmir: Yakın.
- Keleş, R., Hamamcı, C., & Çoban, A. (2011). *Çevre Politikası* (7. bs). Ankara: İmge.
- Keleş, R., Hamamcı, C., & Çoban, A. (2015). *Çevre Politikası*. Ankara: İmge.

- Kutlu, K. (2023). World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission). İçinde S. N. Romaniuk & P. N. Marton (Ed.), *The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies* (ss. 1588-1595). Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-74319-6_452
- Manulak, M. W. (2022). The Brundtland Commission and the Seeds of Change. İçinde *Change in Global Environmental Politics: Temporal Focal Points and the Reform of International Institutions* (1. bs). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009165877>
- Özdemir, A. D., Yazıcı, D. D., & Tahmiscioğlu, M. S. (2013). *BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Kapsamında Sürdürülen Müzakere Sürecinin Değerlendirilmesi*. Program adı: III. Türkiye İklim Değişikliği Kongresi - TİKDEK 2013.
- Öztürk, M., & Öztürk, A. (2019). BMİDÇS'den Paris Anlaşması'na: Birleşmiş Milletler'in İklim Değişikliğiyle Mücadele Çabaları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(4), 527-541. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.494667>
- Sadioğlu, U., & Ağıralan, E. (2020). İklim Değişikliği Çerçevesinde 25. Taraflar Konferansı (COP25). *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(Ek Sayı-1), 361-385. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2020.ek1.017>
- Savaşan, Z. (2018). Uluslararası İklim Değişikliği Müzakerelerinde Türkiye: Paris İklim Anlaşması Öncesi ve Sonrası. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 27(2), 71-94.
- Sönmezoğlu, F., & Erler Bayır, Ö. (2012). Çevre Sorunlarına İlişkin Uluslararası Rejimler. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (47), 247-289.
- T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı. (1999). *Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu*. Ankara.
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. (2023). Biyolojik Çeşitlilik. <https://www.mfa.gov.tr/biyolojik-cesitlilik.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.09.2023)
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. (2023a). BM Çevre Programı (UNEP) ve BM Çevre Asamblesi (UNEA). https://www.mfa.gov.tr/bm-cevre-programi-_unep_-ve-bm-cevre-asamblesi--_unea_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 17.09.2023)
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. (2023b). BM İnsan Yerleşimleri Programı. <https://www.mfa.gov.tr/bm-insan-yerlesimleri-programi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.09.2023)
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2023). Fasıl 27: Çevre ve İklim Değişikliği. https://www.ab.gov.tr/fasil-27-cevre_92.html (Erişim Tarihi: 11.09.2023)
- U.N. (1972). United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm 1972 | <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- U.N. (1976). United Nations Conference on Human Settlements: Habitat I. <https://www.un.org/en/conferences/habitat/vancouver1976> (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- U.N. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (Erişim Tarihi: 12.09.2023)

- U.N. (1992). United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992> (Erişim Tarihi: 14.09.2023)
- U.N. (1997). Special Session of the UN General Assembly to Review and Appraise the Implementation of Agenda 21, New York, 23-27 June 1997. <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork1997> (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- U.N. (2000). Millennium Summit. Geliş tarihi 16 Ekim 2023, <https://undocs.org/en/A/54/2000> (Erişim Tarihi: 11.09.2023)
- U.N. (2002). World Summit on Sustainable Development,. <https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002> (Erişim Tarihi: 11.09.2023)
- U.N. (2005). World Summit. <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2005> (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- U.N. (2008). High-level meeting on the Millennium Development Goals. <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2008> (Erişim Tarihi: 10.10.2023)
- U.N. (2010). Millennium Development Goals Summit. <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2010> (Erişim Tarihi: 10.10.2023)
- U.N. (2012). United Nations Conference on Sustainable Development. <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio2012> (Erişim Tarihi: 10.10.2023)
- U.N. (2015a). Sustainable Development THE 17 GOALS. <https://sdgs.un.org/goals> (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- U.N. (2015b). The Paris Agreement. Geliş tarihi 21 Ekim 2023, website: <https://www.un.org/en/climatechange/paris-agreement> (Erişim Tarihi: 07.10.2023)
- U.N. (2016). United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development: Habitat III. <https://www.un.org/en/conferences/habitat/quito2016> (Erişim Tarihi: 07.10.2023)
- UNFCCC. (2023). Kyoto Protocol—Targets for the first commitment period | UNFCCC. United Nations Framework Convention on Climate Change website: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-kyoto-protocol/what-is-the-kyoto-protocol/kyoto-protocol-targets-for-the-first-commitment-period> (Erişim Tarihi: 08.10.2023)
- Yaylı, H., & Gönültaş, Y. C. (2018). *Habitat Konferanslarına Tarihsel Bir Bakış* (H. Yaylı, Ed.). KAYSEM 12, Kırıkkale.